

МРНТИ 16.21.37

А.Аманбаева

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының
Фонетика бөлімінің жетекші ғылыми қызметкері ф.ғ.к.
Алматы қаласы, Қазақстан

ЛАТЫН ГРАФИКАСЫНА НЕГІЗДЕЛГЕН ҚАЗАҚ ЖАЗУЫНДАҒЫ ОРФОЭПИЯЛЫҚ НОРМА МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аннотация: Мақалада латын графикасына негізделген қазақ жазуы жайында және орфография мен орфоэпияның ара қатынасы туралы сөз болады.

Тірек сөздер: орфоэпия, орфография, графика, коммуникация, код.

А. Аманбаева

Заведующая отделом фонетики
Института языкознания им. Байтұрсынова, канд. фил.наук
Алматы, Казахстан

ПРОБЛЕМЫ ОРФОЭПИЧЕСКИХ НОРМ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ НА ОСНОВЕ ЛАТИНСКОЙ ГРАФИКИ

Аннотация. В статье рассматриваются проблемы казахской письменности на основе латиницы и взаимосвязь орфографии и орфоэпии.

Ключевые слова: орфоэпия, орфография, графика, коммуникация, код.

A.Amanbayeva

A.Baitursynuly Institute of Linguistics Head of the Phonetics
Department Candidate of philological sciences
Almaty, Kazakhstan

PROBLEMS OF ORTHOEPIC NORMS IN THE KAZAKH LANGUAGE ON THE BASIS OF THE LATIN SCRIPT

Annotation. The article deals with the problems of the Kazakh writing system based on the Latin alphabet and the relationship between spelling and orthoepy.

Keywords: orthoepy, spelling, graphics, communication, code.

Латын графикасына негізделген қазақ жазуын жүзеге асыруда орфография мен орфоэпияның орны ерекше. Орфография дұрыс жазуды жүйеге келтіретін болса, ал орфоэпия дұрыс айту, дұрыс сөйлеудің нормасын қалыпқа келтіреді. Яғни тілі-міздегі барлық сөздер жазылым бойынша айтылмайды және айтылымына қарап жазылмайды. Сондықтан жазбаша кодты ауызша кодқа, керісінше ауызша кодты жазбаша кодқа ауыстыру қажет. Осы орайда орфография мен орфоэпияда норма қалыптасқан. Жалпы

сырттай қарайтын болсақ жазылым мен айтылымның арасында айырмашылық жоқ сияқты көрінеді, алайда жазылым мен айтылымның арасында өзіндік ерекшеліктер бар. Жазылым хатқа түскен, оқылымға негізделген болса, ал айтылым естілімге негізделеді. Яғни жазба тілдің өзіндік жүйесі болады. Жазудағы мақсат тек қағаз бетіне түсіру емес, айтылар ой мен сезімді орынды әрі дәл жеткізу болып табылады. Сондықтан жазылым мен айтылымды шатастырмай өз орнымен қолданған жөн. Мысалы біз басшы деп жазамыз да, башшы деп айтамыз, жақсы көру деп жазамыз да жақсы көру деп айтамыз. Яғни жазылымда жазылымға тән норма қалыптасатын болса, ал айтылымда үндестік заңы мен интонация негізгі рөл атқарады.

Жазба тілде жазылған мәтінді қарап қайта түзеуге мүмкіндік болатын болса, ал ауызша сөзде ондай мүмкіндік жоқ қалай айтылса солай қабылдаушыға жетеді. Осы орайда дұрыс сөйлеуге дағды қалыптастырып, машықтанған адам ғана орфоэпиялық нормаға сай сөйлеп, ойын жеткізе алады. Осы орайда қазіргі жастар тілінде орфоэпиялық норманың бұзылып жатқандығы ғалымдарды алаңдатып отыр. Өйткені жастар тілі жазба тілмен сөйлеуге машықтанған. Көбіне телеарналардағы журналистерді тыңдайтын болсаңыз, орфографиямен сөйлеуге бейім тұрады.

Ғалымдар қазақ тілінің ауызша сөйлеу нормасының бұзылуы хат танығаннан басталатындығы, яғни мектеп қабырғасында орфография мен орфоэпияны ажырата алмайтындығы немесе тек теория жүзінде ғана білетіндігі, сондықтан мектеп оқушыларының 80-90 пайызы орфоэпиялық норманы білмейтіні белгілі болып отыр. Тіпті жоғары білімі бар журналистердің тілінің бұзылып, дұрыс сөйлеуге машықтанбауы көпшілікті алаңдатады. Профессор Н.Уәли: Бүгінде радио, теледидар, қоғамдық орын, мінбелерден естілетін сөздердің жартысынан астамы «жарымжан» сөзге айналуға. «Жарымжан сөз» деп теле-, радиосөзіндерінің, кадр сыртында сөйлейтін журналистердің, театр сахналарындағы актерлердің қағаздағы мәтінді әуелі ауызша тілдің айтылу сазына салып алмай, бірден, сол қалпында айна-қатесіз, «әріптеп» оқуын айтып отырмыз. Осыдан барып естілген сөздің қағаздағы тұрпатын көрмесе, берілетін ақпараттардың мазмұны түгіл, дыбыстық жамылышын құлаққа сіндіре алмай (психикадағы дыбыс қорымен сәйкеспей), әрі-сәрі болып отыратын кездер жиілейді», [1]– деп қазіргі орфоэпиялық норманың бұзылып жатқандығын, осыдан туындайтын қауіпті айтып отырғандығы көпшілікті алаңдатады. Сол себептен ең алдымен мектеп оқушыларының сөйлеу мәдениетіне мән беріп, дұрыс жазу мен дұрыс сөйлеуге машықтандыру қажет. Тіпті ондай болмаған жағдайда ең алдымен оқу орнындағы журналистер тілін ең алдымен жөндеу қажет. Өйткені телеарнада сөйлеп тұрған журналистерді миллиондаған адам тыңдайды емес пе? Сондықтан осы жағына аса мән беруіміз қажет.

Профессор Н.Уәли «Әдеби тілдің орфоэпиялық нормасын сақтаудың мәдени-әлеуметтік мәні айрықша. Өйткені норма тілді тұтынушылардың басын біріктіреді. Дыбыстаудағы ортақ заңдылықты сақтамай, әркім өзбетінше сөйлесе, сөзді ұғыну қиынға түсіп, коммуникацияның ойдағыдай өтуіне нұқсан келеді. Сөйлеушінің сөз мәдениетінің төмендігін, сауатсыздығын көрсетіп, тыңдаушыға жағымсыз әсер етеді» деген ой айтады [2]. Орфография мен орфоэпияның қалыптасқан нормасының болуы дұрыс сөйлеп, жазуға машықтандырады. Осы орайда орфоэпияның өзіндік қалыптасқан жүйесі бар екендігі, яғни үндестік заңына негізделетіні, сөз басындағы жуан/жіңішке буынға қосымшаның да жуан/жіңішке болып жалғанатындығы, сонымен қатар ерін үндестігінің сақталып айтылатындығы ғалымдардың зерттеулерінде жан-жақты дәлелденген.

П.М.Мелиоранский, В.В.Радлов қырғыз тілі сияқты қазақ тілінде сөздің соңғы буынына дейін ерін үндестігінің сақталмайтыны, соңғы буынына қарай әлсірейтіндігі айтылған. Осы орайда І.Кеңесбаев «ерін үндестігінің күші үш буыннан аспайды: әсіресе екі буынды сөздерде ерін дауыстысымен келген алғашқы буынның еріндік ықпалы анық сезіліп тұрады, үшінші буында солғындай түсетіндігін» ашып көрсетеді [3]. Р.Сыздықтың «Сөз сазы» деп аталатын анықтағышында (1995), Қ.Неталиеваның «Қазақ тілінің орфоэпиялық сөздігі» (1977), М.Дүйсебаеваның зерттеулерінде (1973) қазақ тілінде ерін үндестігінің сөздің екінші буынға дейін ғана сақталатыны, одан әрі сақталмай әлсірей түсетіндігі айтылады. Айталық, дәстүрлі түрдегі көзқарас бойынша күлкі, үлкен деген сөздердің екінші буынындағы <i>, <e> фонемалары негізгі ренкі болып, [y], [ø] түрінде дыбысталады. Профессор Н.Уәли: «Күлкі сөзінің екінші буындағы дауысты [к⁰¹үл⁰¹к⁰¹ү] инвариант <i>-нің әлсіз позициядағы [y] түрінде репрезентациялануы. Ол күшті позициядағы [y] дегендегі [y]-ге естілімі жағынан сәйкес келеді. Әлсіз позициядағы инвариант фонеманың (<i>-нің) әлді позициядағы инвариантқа (<y>лкен) ұқсас келуі вариант деп аталады. Ал күлкілеріміздің дегендегі үшінші, төртінші буында еріндік белгілері солғындап кететін дауыстылар <i> әлсіз позициядағы вариациялары болып табылады» – дейді [1]. Яғни күлкіміздің деген сөздің бас буындарындағы [y] мен сөз соңындағы [y] айтылымда бірдей болмайды. Сондықтан күлкіміздің деген сөздің бірінші буынындағы [y] инвариант, екінші буында [y] вариант, ал үшінші және соңғы буында [i] инвариантының вариациялары /y/ болады. Яғни орфоэпиялық нормада сөз басында инвариант [y], сөз ортасында вариант [y], ал соңына қарай солғындап /y/ вариация түрінде дыбысталады ғалымдардың зерттеулерінде көрініс тапқан.

Жалпы орфоэпиялық норма дыбыстан бастап мәтінге дейінгі аралықты қамтиды. Сондықтан орфоэпиялық норманың сақталуы үндесім заңы арқылы көрініс табады. Қазақ тілі үндесім заңына негізделген тіл екенін профессор Ә.Жүнісбек эксперименттік зерттеулер арқылы көрсеткен болатын [4]. Яғни тілдегі дауысты дыбыстардың және түбір мен қосымшаның жуан не жіңішкелігіне қарай бір-бірімен үндесіп, үйлесіп бейімделе айтылуы: ауылдың, көпшіліктің, далаға, жүрегі. Алайда кейде тілімізде мұндай заңдылыққа бағынбайтын да тұстары бар. Мәселен жайлауда – жәйләуда, Күләшқа – Күләшқа, кінәламау – кінәламау, тәкаппарланғанмен – тәкаппарләнғанмен, Жәмилаға – Жәмйіләға дегенде айтылым кезінде түбір мен қосымша аралығында үндесім заңының сақталмауы көрінеді. Сонымен қатар шай – шәй, шәйға жай – жәй, жайлау – жәйләу, шашбау – шәшпау, жайылым – жәйліл т.б. деген сөздерде жазылымда жуан болғанымен, айтылымда жіңішкеру байқалады. Сонымен қатар тіліміздегі қор, -паз, -кер, -кеш, -қой, -кент, -пен, -мен, -нікі, -күнем, -хан, -хана, -тал, -паң сияқты қосымшалар үндесім заңына бағынбайды. Мысалы: шайқор – шәйқор, өнерпаз – өнәрпаз, әсемпаз – әсемпаз, арбакеш – арбакеш, қушыкеш – құушүкеш, қаламгер – қаламгер, жауапкер – жауапкер, айыпкер – айыпкер, саудагер – саудагер, ананікі – ананікі, Мараттікі – мараттікі, тарақпен – тарақпен, отпен – отпен, сумен – сүүмен, пайдакүнем – пайдагүнөм, ақылгөй – ақылгөй, данагөй – данагөй, есепқой – есепқой, сәнқой – сәнқой, әзілқой – әзілқой, Шымкент – шымгент, Құмкент – құмгент, емхана – емхана, дәріхана – дәріхана, кітапхана – кітәпхана [1]. Кейбір аралас буындар да жуан, жіңішке боп аралас айтылады: тарйхйй, рұуханйй, жййхаз, жййхәңгер, ййслам, ййллахйй, ййлхам, табыйғйй т.б.

Сонымен қатар тіліміздегі кейбір сөздердің айтылымында ерін үндестігі сақ-талады. Мысалы: көбелек – көбөлөк, құбылыс – құбулұс, сүйінш – сүйінүш, бө-дене – бөдөнө,

бұрлұс, бүлініс – бүлнүс, көпене – көпөнө, күйініш – күйнүш, құбылыс – құйұлс *т.б.* Осы орайда айтарымыз кей сөздер түбір мен қосымша аралығында солғындап, ерін үндестігіне бағынбайды. Мысалы: көбелектің – көбө-лөктүң, дөңгелекті – дөңгөлөктү дегенде бағынып, ал көбелекке – көбөлөкке, дөң-гелекке – дөңгөлөккедегенде бағынбайды екен. Сондай-ақ у таңбасы ұу мен үу дыбыс тіркесімен айтылады: су – сұу, суық – сұуық, бу – бұу, сурет – сұурөт, тулақ– тұулақ, қуаныш – құуаныш, қуат – құуат, қуғын – құуғұн, қулық – құулұқ, шулы – шұулұ, туылу – тұуұлұу, туыс – тұуұс *т.б.* Орфоэпиялық норманың сақталуы тек түбір мен қосымшада болмайды, сөз аралығында да көрініс табады. Мысалы: қара ала ат – қар’ал’т, алты атар – алт’атар, екі ағайынды – ек’ағайынды сарымай – сар’май, сарыағаш – сар’ағаш, сары садақ – сар’садақ *т.б.* Яғни тіркескен сөздер және біріккен сөздер аралығында қатар келген дауыстылардың бірі түсіп қалып, бір деммен айтылады. Тілімізде сөз басы л мен р-дан басталатын кейбір сөздердің алды-на айтылымда әнтек ы келеді: лақ –^ллақ, лай –^ллай, ләззат –^лләзәт, рәсуа –^ррәсуә, рұқсат –^ррұқсәт, рахмет –^ррах мет, рақым –^ррақым, разы –^рразы, *рет* –^ррет, леп –^ллеп *т.б.*

Ж.Аралбаев: «Сөз аяғында келетін тіл алды н дыбысы қосымшаның басқы м дыбысының әсерінен м дыбысына алмасып айтылады: жанбады – жамбады, сенбеді – сембеді, қанбады – қамбады жәнесөз аралығындағы мүмкін бе –мүмкүн бе, он бір–омбір, он бес – омбес, тоқсан бір – тоқсам бір күн батыс – күм батыс *т.б.*» – дейді [5]. Осы орайда айтарымыз орфография мен орфоэпияда өзіндік қалыптасқан жүйе бар. Яғни орфографиядағы мақсат ықшам әрі түсінікті жазуда болса, ал орфоэпияда дұрыс сөйлеу, әрбір дыбыстың үйлесіп айтылуына мән беру қажеттілігі туындайды. Мұның барлығын орфографиялық және орфоэпиялық ереже мен анықтағыш жүйеге келтіріп отырады. Мысалы сөздердің дұрыс айтылу нормасы: сауынға – саууңға боз жорға – божжорға, мұзжарғыш – мүзжарғыш, күнкөріс – күнгөрүс, *жұмыс-ша* – *жұмұшшшұ* *т.б.* сияқты болса, ал тіркестер аралығында: күн көру – күң Төрүү, қақпан құру – қақпаң Тұрұу, жирен қасқа – жййрең Тасқа, қайран қалу – қайраң ғалуу, түнге қарай – түңгө Тарай, көз жасы – көжжасы *т.б.*

Қорыта келгенде, латын графикасына негізделген жаңа әліпбимен жазған кезде орфография мен орфоэпиялық норманың сақталуына, яғни сауатты жазып, сөйлеуге мән берілу керек. Әсіресе жас буынның санасына қазақ тілінің төл табиғи болмысын сіндіріп, дұрыс сөйлеп, дұрыс жазуға мән берілген жөн.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Уәли Н. Графика, орфография, орфоэпия. – Алматы, 2018 – 250 б.
- [2] Уәли Н. Орфоэпиялық нормаларды кодификациялаудың теориялық негіздері// Известия Серия филолог. – Алматы, 2007 №3
- [3] Кеңесбаев І., Мұсабаев Ғ. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы, 1962.
- [4] Жүнісбек Ә. Қазақ фонетикасы. – Алматы, 2009, – 308 б.
- [5] Аралбаев Ж. Қазақ фонетикасы бойынша этюдтер. – Алматы, 1988. – 144 б.